УДК 94 (477) **Гай-Нижник П.П.**

Ігор Кістяковський: особистість, політик, державний діяч України

Висвітлюються невідомі й маловідомі аспекти життя та діяльності відомого адвоката, присяжного повіреного, приват доцента права, державного секретаря й міністра внутрішніх справ Української Держави (Гетьманату П.Скоропадського 1918 р.) Ігоря Олександровича Кістяковського.

Ключові слова: *Кістяковський, Українська Держава, Гетьманат, Міністерство внутрішніх справ, Державний секретаріат, Скоропадський.*

Відомий в російських та українських дореволюційних колах адвокат, московський присяжний повірений і громадський, а з проголошенням 29 квітня 1918 р. Української Держави у формі Гетьманату ще й державний діяч, Ігор Олександрович Кістяковський (1876–1940) по праву вважається однією з найосвітченіших особистостей свого часу. На превеликий жаль в сучасній історіографії життя та діяльність І.О.Кістяковського, який, за словами колишнього гетьмана П.Скоропадського, «керував країною в, так би мовити, міжцарствії»[1,с.253], є абсолютно недослідженою. Сподіватимемось – поки-що; позаяк без аналізу позиції, ролі та дій цієї людини у перебігу національного державотворення 1918 р. неможливо скласти повносяжного уявлення про політичні процеси та державне будівництво в Україні в період існування Гетьманату П.Скоропадського від 29 квітня по 14 грудня 1918 року.

Становище Ігоря Олександровича у гетьманській владній вертикалі 1918 р. важко переоцінити. Ім’я І.Кістяковського, державного секретаря і міністра внутрішніх справ Української Держави, свого часу не сходило як зі шпальтів газет, так і з вуст знаних політиків і пересічних громадян. Як згадував один з тогочасних громадсько-політичних діячів, «Ігор Кістяковський і під час, і після гетьмана був у нас притчею во язицех. Його звинувачували у всеможливих пороках й називали «злим генієм» Скоропадського»[2,с.42]. А один з лідерів УНР та українських соціал-

демократів В.Винниченко називав І.Кістяковського найрозумнішим із кадетів, котрий своєю прудкістю зробив главу української держави (тобто гетьмана П.Скоропадського) своїм рабом[3]. Він відігравав провідну ролю в Раді Міністрів країни і мав неабиякі важелі впливу на гетьмана, а Павло Скоропадський називав його своїм «злим духом»[4,с.148].

Народився І.О.Кістяковський 4 січня 1876 р. у Києві в сім'ї відомого українського вченого і громадського діяча, професора Київського університету св.Володимира Олександра Федоровича Кістяковського (1829–1884) та Олександри Іванівни (в дівоцтві – Міхель). Мати Олександри Іванівни була рідною сестрою першої дружини відомого українського діяча та історика В.Антоновича – Варвари Іванівни. Рід Кістяковських походить із селян. Прадід І.Кістяковського Омелян Васильович був кріпаком графа Іллі Безбородька і 1808 р. був відпущений на волю. Мешкав він у містечку Стольному Сосницького повіту Чернігівської губернії. Дід Ігоря Олександровича, Федір, закінчив Чернігівську духовну семінарію й був священиком в с.Городище того ж повіту, а також автором «Воспоминаний» про побут того часу (надруковані у «Киевской старине» 1895 р.).

Батько І.Кістяковського, Олександр Федорович (14/26 березня 1833 – 13/25 січня 1885), був відомим вченим, професором кримінального права в київському університеті св.Володимира, активним громадським діячем, помічником редактора журналу «Основа» та діяльним членом «Старої Громади». Брат Ігоря Олександровича Богдан Кістяковський також став відомим вченим і у 1918 р. був причетним до державних структур Гетьманату. У 1909 р. Б.Кістяковський входив до групи інтелектуалів (Гершензон, Струве, Бердяєв, Ізгоєв та ін.), яка висунула на порядок денний громадськості питання: чи не є хворою Росія. Через цю фактично заборонену в імперії тему на них було кинуто усю критичну міць Росії. У часописі «Вехи» Б.Кістяковський зазначає, що в Росії з презирством ставляться до права як до чогось відносного, другорядного і додає:

«Соціальна дисципліна створюється лише правом. Дисципліноване суспільство і суспільство з розвинутим правовим порядком – тотожні поняття»[5]. При цьому він наголошує, що за 40 років існування в Росії присяжних повірених в країні так і не склався стан справжніх юристів, як це відбулося в інших країнах і як повинно було б відбуватися. Відтак, склався стан, швидше, борців за нові права, а це зовсім інша справа.

У дитячі та юнацькі роки Ігор Кістяковский ріс під впливами таких славетних українських діячів, як його брат, а також В.Антоновича (що також доводився йому родичем), В.Науменка, П.Житецького та ін. Закінчив юридичний факультет Київського університету з золотою медаллю за роботу з історії римського права. По закінченні університету виїхав до Німеччини і провів там три роки, вивчаючи у різних німецьких університетах цивільне та римське право. Після повернення до Росії став доцентом Київського університету св.Володимира по кафедрі римського права. В 1903 р. виїхав з Києва до Москви, де зайнявся адвокатурою, став присяжним повіреним. Одночасно, як приват-доцент, викладав в місцевому університеті цивільний кодекс.

У 1910 р. І.Кістяковський на знак протесту проти втручання в університетське самоврядування з боку міністра освіти Кассо залишив Московський університет; разом з тим продовжував читати лекції в Московському комерційному інституті.

В якості адвоката придбав собі широку популярність у Москві. Був членом масонської ложі «Великий Схід Народів Росії», що існувала протягом 1912–1916 рр. і в якій провідну ролю відігравали члени російської партії конституційних демократів[6,с.117–118]. Мешкаючи у Москві, жваво цікавився українським національним рухом і матеріально підтримував видання «Украинской Жизни» (співробітником якої, до речі, був С.Петлюра). Як зазначав Д.Дорошенко, «на його світогляд багато вплинули свого часу писання Драгоманова, з яким знайомив його старший брат, відомий український вчений і завзятий драгомановець Богдан

Ол[ександрович] Кістяковський»[7,с.46]. Сам Ігор Кістяковський часто полюбляв розповідати, що його предки брали участь у битві під Полтавою, після якої залишився в живих лише один Кістяковський, від якого і пішов його рід[4,с.52]. Після більшовицького перевороту він повернувся до столиці України. В Києві у 1917–1918 рр. І.Кістяковський мешкав у так званому «шоколадному будинку» – гарній двоповерховій садибі з численними скульптурними прикрасами по вул. Левашівській 15-А (сьогодні – Шовковична, 17/2).

Цілком очевидно, що Ігор Олександрович до революції був далекий від великої політики, як, власне, й від українського революційного руху, хоча й приймав участь у національному культурно-просвітньому житті. Проте гетьманові П.Скоропадському він, між іншим, розповідав, що у 1915–1916 рр. був причетним до революційної діяльності. На мою думку, І.Кістяковський був яскравим представником так званої національної «буржуазної» (консервативної) інтелигенції з гострою антипатією до соціалістичних ідей, плодом російського імперського організму та української духовної культури і генетичної природи. Саме тому, коли в квітні 1918 р. після попередніх спроб створити уряд Української Держави М.Устимовичем та М.Василенком, 10 травня 1918 р. остаточний склад Ради Міністрів було сформовано Ф.Лизогубом, Ігор Кістяковський увійшов до його складу. В Кабінеті Ф.Лизогуба він належав до групи міністрів, яка зорганізовувалася приватно для підтримки і твердого проведення національного курсу (Б.Бутенко, Д.Дорошенко, І.Кістяковський, Ю.Любинський і О.Рогоза)[8,с.45]. Щодо його української позиції, Д.Донцов свідчив у щоденнику що, якось І.Кістяковський зауважив щодо єдино можливої альтернативної розв’язки українсько-московського протистояння: «або українець буде чистити чоботи москалеві, або москаль українцеві»[4,с.148]. Сам він, зазначав при цьому Д.Донцов, волів чистити чоботи москалеві. Проте не слід досить серйозно сприймати кілкі коментарі Д.Донцова, позаяк відомо, що останній у 1918

р., працюючи директором Українського телеграфного агенства (УТА), був підлеглим І.Кістяковського, а їхні особисті та професійні взаємини були, м’яко кажучи, антипатійними та вкрай загостреними[4,с.50,52,54].

Ось, наприклад, позиція І.Кістяковського щодо кримського питання, яка висвітлює певні погляди тогочасного державного секретаря Української Держави. Коли 16 травня 1918 р. в приміщенні Міністерства закордонних справ під головуванням М.Василенка відбувалася з цього приводу спеціальна нарада за зачиненими дверима, І.Кістяковський відверто заявив, що «без Криму Україна буде відкинена на схід і північ в обняття Москви», додавши: «Без Бесарабії і Холмщини [державний] організм може істнувати, но не без Криму. Самостійність в такому випадку ілюзорична. Що до народностей, що заселяють Крим, то прінціп самовизначення націй мусить мати розумні границі»[9,арк..6–6зв].

Торкнувшись тут питання Криму зазначу також, що пізніше, 18 вересня 1918 р., коли напередодні повернення П. Скоропадського з Німеччини, Рада Міністрів ухвалила тимчасово призупинити «митну війну» з Кримом за умови негайного прибуття кримських повноважних представників для переговорів до Києва, а самі переговори щодо умов увіходження півострова до Української Держави «вести безпосередньо міністрам зацікавлених відомств, не передовіряючи своїх повноважень іншим особам», І.Кістяковський був активним прихильником приєднання півострова до України. За 5 днів М.Василенко повідомив на урядовому засіданні про одержання телеграми від С.Сулькевича щодо виїзду делегації. Рада Міністрів, за активної участі міністра внутрішніх справ, прийняла рішення попередити главу кримського уряду, що «делегація повинна мати повноваження для обговорення не тільки економічних, але й політичних питань»[10,арк.59зв–62]. Коли ж кримська делегація на чолі з Богданом (Ахметом) Ахматовичем прибула до Києва, І.Кістяковський увійшов до складу української делегації, очолюваної Ф.Лизогубом[11,арк.10]. Принагідно зазначимо, що ці переговори зазнали

невдачі, позаяк українські міністри заявили про невизнання кримських делегатів компетентними виявляти волю і бажання всього населення півострова, зажадавши прибуття представників головних національних груп.

В уряді Ф.Лизогуба І.Кістяковський спочатку, в травні 1918 р., отримав портфеля державного секретаря. Державний секретаріат вів технічну частину протоколювань засідань Ради Міністрів, редагував і згодом публікував її рішення; був інституцією, що мала редагувати й публікувати закони, різного роду доклади, проекти, статути, офіційні записки тощо; крім того працівники цього відомства, добре обізнані на українській мові, дбали про її чистоту і неодноразово виступали (в тому числі й офіційно) як оборонці її державного статусу. Так, наприклад, відомою є опублікована у жовтні 1918 р. записка працівників Державного секретаріату, підписана його вищими чинами, до державного секретаря С.Завадського в оборону державності української мови з приводу нарікань окремих урядовців на нібито її «недорозвинутість і бідність»[12].

В цьому контексті важливого значення набуло питання преси. На перших порах існування Гетьманату вирішення питань, пов’язаних з пресою, було зосереджено в Міністерстві внутрішніх справ під опікуванням товариша міністра О.Вишневського та директора Прес-бюро Д.Донцова. Врешті, це питання переросло в проблему, яку навіть у Раді Міністрів не могли спрямувати у плідне русло. При цьому, однак, новий державний секретар І.Кістяковський, що не мав щодно відношення до цієї справи, як згадував гетьман, «судячи з його заяв, питання преси розумів і надавав йому великого значення»[1,с.220]. Він (І.Кістяковський) постійно цікавився проблемами преси, вказував шлях їх налагодження і, головне, мав струнку систему, яка подобалася П.Скоропадському. Саме тому гетьман й вирішив передати питання преси у відання державного секретаря.

«Кістяковський р’яно взявся за справу. Було між іншим вирішено, – згадував П.Скоропадський, – крім правильної постановки з кожноденною пресою, створити ще осібне українське видавництво, де б друкувалася лише одна гарна українська література для народу. Були в Кістяковського засідання з цілою низкою осіб. Всі наполягали на придбанні дуже великого будинку, котрий став би палацом преси. Замашки були дуже широкі. Інформацію мало було бути вірно поставлено, крім преси, тут мав бути зосереджений весь відділ пропаганди, і кінематограф, і плакати тощо. Почалося з того, що дім купили й звільнили його. Потім не було ротаційних машин. Нарешті й це дістали...»[1,с.220]. А далі І.Кістяковського було призначено міністром внутрішніх справ і до успішного вирішення проблеми не дійшло.

Співробітники Державного секретаріату (за винятком його голови) покидали засідання уряду лише при обговореннні ним таємних питань. І.Кістяковському довелося налагоджувати роботу і фактично створювати Державний секретаріат (до нього держсекретарем короткий час був М.Гижицький). В результаті Державний секретаріат при Раді Міністрів Української Держави набув завершеного структурного вигляду у складі департаментів: законодавчих справ Державної канцелярії (директор М.Володковський), загальних справ Державної канцелярії (С.Гаєвський), державної друкарні (Г.Іовенко), редакції «Державного Вістника» (редактор І.Ющишин), Термінологічної комісії (проф. А.Кримський) та секретаря Ради Міністрів В.Дитятина[12]. На посаді державного секретаря Ігор Олександрович працював до початку липня 1918 р., коли йому було запропоновано посісти крісло міністра внутрішніх справ.

Одночасно з травня 1918 р., з часу початку мирних переговорів між Українською Державою та РСФРР, І.Кістяковський (до 10 серпня 1918 р.) – заступник голови української мирової делегації. Разом з головою делегації С.Шелухіним підписав прелімінарний мир і 12 червня 1918 р. текст договору про припинення ворожих дій та відновлення залізничної

комунікації. При делегації діяло 8 комісій: політична, військово-морська, фінансова, комунікаційна, культурна, економічна і юридично-редакційна, а у певних моментах також і культурна комісія Міністерства ісповідань.

18 червня 1918 р. державний секретар І.Кістяковський увійшов також і до складу Особливого вищого технічного комітету, який став керівним ядром Особливого технічного комітету при Раді Міністрів, що мав займатися питаннями відновлення і планомірної забудови київського передмістя Звіринець, яке 6 червня постраждало від вибухів складів військових набоїв та снарядів, що спричинило повну руйнацію району й призвело до катастрофічних жертв серед робітничого населення (загинуло понад 1 тис. осіб і близько 10 тис. отримали поранення. Невдовзі, він, вже в якості міністра внутрішніх справ, прибув до Одеси, де 31 липня стався вибух на патронному складі заводу Яловікова на Дальницькій вулиці. У лічені хвилини була знищена Бугаевка, зруйновано інтендантські склади та хлібні сховища в райні Тираспольської застави, практично повністю згоріли цукровий та хімічний заводи, склад «Авторум», завод цвяхів Раухвегера, мило варильна фабрика та паровий млин. Вражений руйнаціями І.Кістяковський тоді заявив, що «За своїм розміром одеська катастрофа, вірогідно, була менш сильною, аніж київська, проте за її результатами вона перевершила її, позаяк отримані тут [в Одесі – *П.Г.-Н.*] руйнації значно перевищили те, що було у Києві»[13]. Додам, що слідство так і не встигло встановити причини цих вибухів, але їхня подібність і послідовність дозволяють твердо припустити, що обидві трагедії сталися внаслідок спланованих терактів, що були спрямовані проти гетьманського режиму.

3 серпня 1918 р., вже будучи міністром, І.Кістяковський – сенатор Загального зібрання Державного Сенату Української Держави.

На початку липня 1918 р. Ігоря Кістяковського, що справляв враження дуже вольової людини, хоч і з деяким цинізмом, а головне, що прагла безперестанку працювати, було призначено міністром внутрішніх

справ Української Держави[1,с.250]. Новому міністрові довелося займатися цілою низкою складних і суперечливих питань, які само собою є нелегкими у розв’язанні на державному рівні, а тим паче у тих пореволюційних умовах державної розбудови України. Адміністративно-територіальний устрій Української Держави складався з губерній на чолі з губерніяльними старостами. Переважна більшість губерніяльних і повітових старост були місцевими земельними власниками, найчастіше земськими діячами, суддями, частина з них – військовими, але також людьми місцевого походження; лише надто мала доля приходилася на адміністраторів старого царського режиму (власне, кілька осіб). Проте деякі губерніальні старости, призначені на початку Гетьманату, були доволі одіозними фігурами для свідомого українського громадянства. Такими, наприклад, стали київський губерніяльний староста І.Чарторижський (колишній губернатор окупованої російським військом Тернопільщини) чи, скажімо, губерніяльний староста Харківщини П.Заліський (прибічик визнання в Україні російської мови державною). З приходом на посаду міністра внутрішніх справ І.Кістяковського ці особи були одразу ж звільнені з зазначених посад і замінені іншими людьми (П.Заліського було звільнено 2 липня, а І.Чарторижського – 30 серпня 1918 р.)[7,с.62,64].

Невдовзі таку «чистку» було проведено й серед повітових старост. Проте у цій, здавалося б, розпорядчій справі виявились чималі складнощі. Їх наглядно можна простежити на прикладі заміни губерніяльного старости Київщини. Коли було скинуто з посади І.Чарторижського І.Кістяковським було запроповано посісти її членам українських національно-соціалістичних партій, але на цю пропозицію ніхто не відгукнувся, навіть колишні губерніальні комісари Центральної Ради. Так само як відмовилися соціалісти вступити й до міністерства (в тому числі на посади членів ради міністра внутрішніх справ від яких залежали призначення на адміністративні посади на місцях). Довелося призначати людей не з огляду

на відношення до української національної справи, а з огляду на фахові здібності окремих кандидатів.

В МВС почалися й чітко означені українізаційні процеси. Опозиція ж захлиналася від критиканства. Соціалістів, як писав один із провідних діячів Центральної Ради та жидівський громадсько-політичний діяч, «коли нас стали українізовувати Скоропадський та Ігор Кістяковський, то це суто ображало і коробило...»[2,с.46].

Досить широку характеристику І.Кістяковського як людини, міністра внутрішніх справ і його адміністративним зусиллям, надав в еміграції колишній товариш (заступник) державного секретаря Української Держави М.Могилянський. Він, зокрема, так згадував ситуацію літа 1918 р.: «Міністром внутрішніх справ був вже не безвольний Ф.А.Лизогуб, а І.О.Кістяковський, найбільш яскрава фігура в усьому міністерстві гетьмана, розумна, талановита й надзвичайної працездатності людина. Він з останніх сил вибивався, намагаючись зміцнити владу, що частково, особливо в провінції, йому й вдавалося, але об’єднати кабінет [міністрів] на єдино рятівній в той момент політиці твердої влади було неможливо, і такі впливові міністри, як, наприклад М.П.Василенко, діловий С.М.Гутник, симпатичний та гуманний В.В.Зінківський, йшли означено проти Кістяковського, захоплюючи за собою рівно половину Ради міністрів. Повторювалася трагедія влади Тимчасового уряду в Петрограді, і незважаючи на попереджувальний, яскравий досвід історії, люди вперто трималися шляху політичної маніловщини та незворушливого прекраснодушшя.

Проте досить зрозуміло, що за умов, що склалися, робота міністерства не була й не могла бути продуктивною.

В самому початкові своєї діяльності на бойовому посту міністра внутрішніх справ Кістяковський всі свої зусилля вживав на притягнення до практичної, спільнуючої діяльності місцевих національних українських діячів. Але,на жаль, на цьому шляху він зазнав майже повну невдачу,

позаяк все це були в переважній більшості своїй люди, що звикли до необгрунтованої опозиції, і вони, за досить рідкими винятками, виявилися нездатними до простої, ділової роботи. ...Особливо важко було налагодити апарат місцевої влади: з фатальною неуникливістю доводилося повертати до влади і вербувати для кадрів нової влади людей досвіду старого часу, забуваючи, що змінилася не лише обстановка, в якій доводилося працювати, але й, найголовніше, побутовська психіка»[14,с.129–130].

Міністрові довелося зіткнутися й з низкою інших проблем. Крім звичайного злодійства та спекуляції, слід було вгамувати карні еспедиції землевлаників, які здійснювалися за допомогою німецьких й австрійських військ ще з періоду правління Центральної Ради, і підбурювані радикалами-соціалістами та більшовицькими агентами локальні страйки та збройні виступи селян; ліквідувати терористичні організації більшовиків і есерів та, водночас, приборкати антидержавні й антиукраїнські білогвардійські організації тощо. Крім того, боротьба з терором стала чи не головною біллю міністра (вибухи на збройних сховища в Києві на Звіринцеві й Подолі, в Святошині, в Одесі, добре керовані організації саботажників, замах на фельдмаршала Айнгорна, невдалі спроби вбивства гетьмана П.Скоропадського і здійснення державного перевороту тощо), як і шпигунські мережі «білих», «червоних», «антантів» та й навіть «союзницьких» Німеччини та Австро-Угорщини.

В ці буремні часи становлення нової державності Міністерство внутрішніх справ логічно було на чолі адміністрації країни, а І.Кістяковський, як міністр внутрішніх справ, став чи не центровою фігурою в уряді й набув найбільшого впливу. На думку багатьох сучасників, в тому числі й його політичних супротивників, «він був найтолковішим і активним членом гетьманських кабінетів»[2,с.42], «безсумнівно розумною людиною»[14,с.126]. В рамках міністерства, за таких умов, через відповідні відомства було сконцентровано контроль не лише за правопорядком в країні, але й над управлінням пошт і телеграфів,

біженецьким департаментом, Українським телеграфним агенством (УТА) й Державним Бюро Преси (які згодом будудь об’єднані в єдину установу на чолі з Д.Донцовим), міською й повітовою міліцією, яка влітку 1918 р. буде реорганізова в широку поліційно-контррозвідувальну структуру – Державну Варту (статут затверджено 9 серпня 1918 р.), для служби і оборони від диверсій на залізницях створено окремий корпус залізничної Варти.

І.Кістяковський прагнув приструнити діяльність численних каральних загонів, котрі за співдії німецьких та австро-угорських окупаційних властей почали формуватися колишніми землевласниками ще за часів повернення до влади в Україні Центральної Ради й котрі, водночас, у відповідь на це збудили по усій країні терор селянських мас. Так, 10 серпня 1918 р. міністр внутрішніх справ доповідав гетьманові: «Лічу боргом доложить Вашій Ясновельможності, що я цілком розділяю розуміння, викладені в докладі, представленому паном Військовим Міністром 9 серпня. Циркулярною телеграмою від 9 серпня за №154, я вказав Губерніальним Старостам, що з виданням Статуту Тимчасових Земельне-Ліквідаційних Комісій встановлюється єдиний порядок проведення втрат, понесених землевласниками, і повернення захопленої у них нерухомості, інвентаря і інших маєтків. Між тим, в багатьох місцевостях продовжують діяти карні отряди, утворені на приватні кошти, котрі по вказівкам окремих осіб відбирають від селян маєтки і худобу, роблячи при цьому насилування. Далі я пропонував безумовно перервати подібну діяльність карних отрядів, котрі здатні лише без мети дратувати населення. До цього обов’язуюсь прилучити, що в декотрих місцевостях при відібранні майна робили насильства комендантські сотні, котрі діяли нерідко цілком свавільно, не керуючись із вказівками представників влади»[15,арк.238]. Як бачимо проблема полягала не лише в зусиллях самого міністра, але й в потребі політичної волі голови держави, а на той час в Україні й зовсім іншої поведінки окупаційних військ та відповідної

позиції їхнього командування. Додам, що за нетривале перебування на посаді міністра внутрішніх справ у вируючій соціальним протистоянням Україні, І.Кістяковський таки зумів частково вгамувати діяльність каральних загонів, яким потурали (а здебільшого й сприяли) місцеві окупаційні німецькі та австро-угорські командування.

Свою посадову і громадянську позицію щодо процесу державної розбудови в Україні І.Кістяковський висвітлив 19 вересня 1918 р. у промові, виголошеній на з'їзді губерніяльних старост та їхніх помічників у Києві. Міністр виступив з твердою впевненістю в життєдайнійсть української ідеї і закликав підтримати існуючу владу: «Україна вступила на широкий шлях свого державного самостійного існування. Зріст та розквіт України можливі тільки на твердих національних підставах. Могутній рух селян-хліборобів, перейнятий здоровими ідеями державності, підняв історичний прапор української самостійності – Гетьманство. Під цим прапором йде глибокий національний рух, і наше завдання – підтримати його всіма засобами й всіма силами. Культурна, просвітня та взагалі національна праця як в центрі, так і на місцях в напрямку відновлення української державності повинна зустрічати повну нашу піддержку і допомогу. До цієї праці конче треба притягати усі українські національні елементи, що бажають щиро і чесно працювати над утворенням Гетьманської України»[16].

Разом з тим І.Кістяковський висловив гостру критику деструктивних антидержавних елементів соціалістичної забарвленості, що прикриваючись демагогічними гаслами, провадили руйнівну діяльність в країні. Ним було встановлено принципову різницю між «еволюційним» та «революційним» соціалізмом і їхньої ролі у державній розбудові. З цього приводу, Ігор Олександрович, зокрема, зазначав: «Міністерство внутрішніх справ не виконало б свого національного завдання, коли б не звернуло серйозної уваги на ті злочинні елементи, котрі борються з нашою державністю. Представники крайніх лівих партій на підставі інтернаціоналізму

провадять найінтенсивнішу працю, прямуючи нахабно обдурити нарід гаслом загальної класової боротьби. Практичною ідеологією цих елементів являються гасла революції й захоплення влади. Особи, котрі захоплювали владу при допомозі різного роду «совітів» і комітетів, що грабували та нищили мирну людність, не покинули ідеї грабунку та насильства. З цими ворогами суспільності Міністерство внутрішніх справ повинно провадити енергійну боротьбу, і до цієї боротьби я вас закликаю.

На великий жаль мушу сконстатувати, що й поміж українцями існують течії, котрі революційне захоплення влади і принцип соціяльного інтернаціоналізму ставлять на перше місце. На них треба дивитись, як на псевдонаціоналістів. Тут націоналізм тільки оборонча барва, котра не повинна вводити в блуд Міністерство внутрішніх справ. Протинаціональні та протидержавні елементи дістаються й до наших здорових інституцій держави, як професійних спілок, кооперативів, культурних і просвітніх товариств і т.д. Не може бути жадного сумніву, що без професійних спілок не може бути здорового робітничого руху, без кооперативів немислима організація нашого господарського життя – одначе, власне, в ім’я перш за все збереження й захисту цих державних інституцій, Міністерство внутрішніх справ повинно прикласти всіх зусиль для того, щоб ці інституції не були заслоною, за котрою ховаються люди, що мають зовсім інші цілі.

Теж саме треба сказати щодо окремих політичних партій. Українська Держава може йти по шляху свого національного розвитку тільки при умові широкої політичної толерантності. Окремим політичним партіям треба дати цілковиту волю боронити свої ідеї і погляди. В цьому питанні не може бути винятку й для партій соціялістичних, котрі стоять на підвалинах еволюційного розвитку соціялізму. Але революційний соціялізм – явище протидержавне, і приклад російської революції показав все безглуздя революційного соціялізму. Оскільки безглуздя не має права претендувати на соціяльне будівництво, настільки Держава повинна

боротись з революційним соціялізмом. Перед Міністерством внутрішніх справ стоїть тяжке завдання впорядкування місцевого життя. Поза державною роботою місцевих людей, поза працею земських і міських самоврядувань місцеве життя неможливе, одначе досвід революції показав, що місцеве самоврядування, збудоване на протидержавнім виробничім законі, знижило місцеве господарство та повернуло здорове господарче життя земств і міст в боротьбу політичних програм»[16].

Ігор Кістяковський був прихильником жорстких дій щодо соціалістів та більшовиків. Над політичною пресою було встановлено цензуру. Репресій зазнали організації, що вели неприховану агітацію за повалення Української Держави, як наприклад, жидівський «Бунд» чи «Союз професійних спілок» у Києві. З приводу вибуху страйку друкарів, який був спровокований соціалістами, міністр мав намір (26 червня 1918 р.) садити страйкарів на півроку до в’язниці[4,с.57]. За наказом І.Кістяковського було заарештовано лідерів радикальної соціалістичної опозиції М.Порша (27 червня 1918 р.), В.Винниченка (28 червня, але вже наступного дня через тиск німців звільнено з особистого наказу гетьмана). 27 липня 1918 р. арештували С.Петлюру та інших крайніх лівих соціалістів, 17 серпня 1918 р. – одного з ліворадикальних провідників «Вільного козацтва» М.Ковенка та багатьох інших[4,с.77,84]. Згодом, вже в еміграції, гетьман згадував, що його міністр вважав за можливе припинити весь радикальний антиурядовий рух та настрої, які іноді й мали глибоке підгрунтя, лише арештами всіх опозиційних діячів, які хоча б трохи дозволяють собі вдаватися до неконституційних дій[1,с.251–252[. Арешти продовжувалися й протягом подальших місяців. Втім, багатьох націонал-більшовиків і ультралівих соціалістів, дуже скоро влада змушена була звільнити на вимогу німців. Рада Міністрів неодноразово протестувала проти такої позиції окупаційної влади щодо антидержавних елементів, а сам І.Кістяковський на початку жовтня 1918 р. доповідав урядовцям, що німці не дають йому арештовувати «відомих своєю злочинною діяльністю

небезпечних більшовиків» та радикальних соціалістів і вимагають звільнення інших. Міністр внутрішніх справ заявив, що за таких обставин він складає з себе відповідальність за безпеку та спокій Києва[1,с.251–252].

Так, зокрема, німецьке командування змусило П.Скоропадського видати розпорядження про звільнення з Лук'янівської в'язниці С.Петлюри, загрожуючи, що в противному разі звільнять його силою[14,с.131]. Київські «Вечерние новости» так висвітлили його (С.Петлюри) дії у той день: «В день звільнення з в'язниці Петлюра відвідав дві знайомі типографії, пообідав у ресторані на Хрещатику, де зустрівся з особами від Винниченка, зайшов на конспіративну квартиру, телефоном викликав Винниченка й погодився стати на чолі повстанців. Вночі переодягся в костюм робітника й утік до Білої Церкви»[17]. У ніч з 13 на 14 листопада було створено Директорію, котра стала керівним ядром протигетьманського повстання. 16 листопада у Білій Церкві Січові Стрільці зрадили обітниці й очолили заколот проти гетьмана, випустили з в'язниці політичних в'язнів і, розстрілявши охорону, почали наступ на Київ. Німці оголосили нейтралітет, проте надавали заколотникам зброю, а більшовики, які спонсували Директорію грішми та зброєю, вже сконцентрували власні війська на кордоні з Україною для вторгнення. В підсумку, як відомо, 14 грудня Українську Державу було повалено, а невдовзі вже сама Директорія змушена була здати більшовикам Київ.

Втім, повернемося до подій літа – початку осені 1918 р. Реагуючи на рішучі заходи Міністерства внутрішніх справ, революційна преса одразу ж підняла галас про арешти людей за приналежність до українства. З цього приводу І.Кістяковський одразу ж видав обіжник, в якому зазначалося: «В Міністерству Внутрішніх Справ надходять скарги, буцімто чиняться арешти осіб за приналежність до українства. Скаргам не вірю. Одначе ще раз підкреслюю дані під час з'їзду вказівки про необхідність найобережнішого відношення до наших національних організацій і до наших громадських діячів. Необережні арешти національних діячів

недопустимі»[18]. В інтерв'ю газеті «Відродження» 3 вересня 1918 р. міністр І.Кістяковський заперечив реакційність політики уряду і зауважив, що заарештовувалися особи не за партійною приналежністю, а за антидержавну та терористичну діяльність і зазначив: «Причиною переслідування окремих революційних соціялістів є те, що по зробленим спостереженням вияснено запис в помірковані соціялістичні партії таких осіб, котрі весь час знаходилися на крайньому лівому крилі і тепер через щось несподівано поправіли. Спостерігалось таке явище: при арешті означеної особи, про котру мались більш ніж достатні відомості про її активну революційну діяльність, вияснялось, що ця особа належить до партії меншовиків, бундовців, або просто являється учасником якого-небудь професійного союзу і представляє відповідні офіціяльні докази. Утворюється така картина: досить тепер бувшому большевикові, який продовжує свою шкідливу роботу, перейти до меншовиків, щоб партія брала його під своє покровительство і його арешт розглядала як боротьбу проти поміркованих соціялістичних партій... Державна влада не може стати на ту точку погляду, щоб формальна нинішня належність до поміркованих партій давала б повну безкарність і можливість покривати таким чином свої колишні проступки. Маються факти, що особи, винні в масових убивствах, були під захистом поміркованих соціялістичних партій, котрі доказували повну лояльність цих осіб...»[18].

Арештам були піддані не лише ультраліві соціалісти, але й радикальні праві діячі. В червні-липні 1918 р. було затримано низку апологетів «білого» руху. 7 липня 1918 р. влада розігнала монархічну маніфестацію в Києві. На Софійський майдан було стягнуто гетьманську державну варту і німецький відділ. Велику чисельність російських білих офіцерів заарештували й під військовим ескортом припроваджено до в'язниць[4,с.61]. Одним з перших розпорядчих актів І.Кістяківського, як нового міністра внутрішніх справ, було офіційне оголошення від 31 липня 1918 р. про заборону в Українській Державі агітувати за єдину нєдєліму

Росію[19]. Майже через місяць, 29 серпня 1918 р., ним та директором канцелярії МВС Брашевським було видано обіжник Міністерства внутрішніх справ до губерніяльних старост і міських отаманів України, в якому І.Кістяковським вказувалося:

«До Міністерства Внутрішніх Справ поступають донесення, що в ресторанах улаштовуються систематичні демонстрації, котрі мають напрямок проти державного строю України.

По замові відвідувачів находячієся в ресторанах оркестри грають монархічні російські пісні, як на приклад, «Слався ти Славйон», при тім присутні вислуховуючи навстоячки оддають честь і випроваджують іноді скінчення відповідними менту вигуками.

Наказую: 1. Учасників подібних демонстрацій затримувати і відправляти в Росію, щоб вони там з честю могли на ділі, а не в ресторанах, гульбищах виявляти свою преданість дорогим для них політичним ідеям.

2. Господарів ресторанів і орудувачів притягати до відповідальности за участь в демонстраціях проти держави»[20].

Сучасники тих часів згадували, що «не будучи реакціонером, І.О.Кістяковський швидко створив собі репутацію крайнього реакціонера, чим настановив проти себе як російські ліберальні елементи, так і українських націоналістів»[14,с.130]. Багато в чому цьому сприяли, власне не стільки безпосередньо справи, скільки часті різкі вислови з різних приводів гетьманського гетьманського міністра. Так, наприклад, якось після його промови в Одесі на запитання когось з присутніх «Що ж це, – повернення до часів Плеве?» Ігор Олександрович необачно відповів: «Переді мною і Плеве, і Сіпягін скоро опиняться хлопчаками»[14,с.130]. Д.Донцов з цього приводу зауважував, що І.Кістяковський уявляв себе «українським Стамбуліним*»[4,с.148]. Вочевидь, саме такі необачні вислови міністра мав на увазі й колишній Гетьман П.Скоропадський, коли, згадуючи про І.Кістяковського та обох підлеглих йому начальників поліції

«були поганими політиками й не розбиралися у ній, особливо в українських** питаннях»[1,с.209].

Втім, а чи повинні державні посадовці такого специфічного спрямування взагалі займатися політикою і якою мірою? Ось, власне, з цього приводу думка гетьмана: «Однією рукою виявляти тверду владу, не зупиняючися перед найсуворішими мірами, але іншою рукою давати. На обов'язки міністра внутрішніх справ саме й полягає вести внутрішню політику, що полягає в тому, щоб, вияснивши вказане, підвести шляхом проектованих ним суспільних реформ до того, що суспільство буде задоволене в своїх розумних вимогах»[1,с.251]. І.Кістяковський в цьому плані цілковито не піддавався на поступки.

Заступник державного секретаря Української Держави М.Могилянський згадував, що міністр внутрішніх справ, «залишаючись на німецькій формулі «самостійної України», провадив цілковито сумлінно боротьбу з більшовизмом, як інтернаціональним, що очолювався Кремлем, так і з більшовизмом національним, що очолювався Петлюрою та його штабом»[14,с.130]. Крім жорсткої позиції щодо внутрішніх антидержавних сил, незважаючи на тиск німців, міністр прямо і неприховано застосовував відповідні заходи й до зовнішніх дезорганізаторів стабільності в Україні.

Осередком антиукраїнства зовнішнього була в Києві більшовицька мирова делегація (чисельністю майже у 40 осіб) на чолі з Г.Х.Раковським. В жовтні 1918 р. з наказу І.Кістяковського були заарештовані члени двох викритих крупних більшовицьких організацій в Києві та Одесі. Допит затриманих, труси та обшуки в цих організаціях і навіть у самих делегатів, виявили тісний зв'язок між більшовицькою мирною делегацією Г.Раковського, українськими соціалістичними діячами та радикальними терористичними організаціями, а також посередництво між ними представників німецької влади[21,с.145]. У розпорядженні Міністерства внутрішніх справ були неспростовні докази того, що члени більшовицької делегації ведуть посилену більшовицько-революційну агітацію в Україні,

не шкодують мільйонів рублів на організацію залізничних страйків та на організацію збройного повстання тощо, але німці всіляко заважали приборканню цих дій та усіляко прикривали лєнінських агентів[14,с.131]. Тим не менш І.Кістяковський без вагань арештував більшовиків Єгорова, Дибенко та інших, наказав в ніч з 12 на 13 жовтня здійснити трус в приміщенні мирової делегації РСФРР (у готелі «Марсель») та більшовицького консульства. Під час обшуків і там було знайдено докази підривної діяльності більшовицьких делегатів, їхні таємні антидержавні зносини з українськими соціалістами та представниками німецького штабу. Мыныстр віддав наказ арештувати більшовиків Г.Раковського та Д.Мануільського після зриву за наказом В.Лєніна делегацією РСФРР мирових переговорів з Україною.

У відповідь на такі дії українського міністра внутрішніх справ була вкрай різка вимога заступника німецького посла барона Мумма – радника Тіля – негайного звільнення арештованих, повернення вилучених при обшуці документів і відставки І.Кістяківського. Це призвело до урядової кризи[22], коли 19 жовтня 1918 р. 9 міністрів (Василенко, Ржепецький, Романов, Колокольцов, Гутник та ін.), вступившись за міністра внутрішніх справ, демонстративно подали у відставку[21,с.150]. Вони ж закликали гетьмана змінити зонішньополітичний курс держави, переорієнтувавши його на Антанту і «білу» Росію. Проти цієї заяви висловилася лише меншість з шістьох міністрів, серед яких був також й Кістяковський, а саме: Лизогуб, Кістяковський, Бутенко, Рогоза, Любинський і Дорошенко[4,с.109]. Попри все, змінилися й зовнішньополітичні обставини і гетьман змушений був ввести соціалістів до складу уряду Ф.Лизогуба і вивезти з нього І.Кістяковського. Тогочасна преса проливає додаткове світло на обставини відставки І.Кістяковського, який судячи із всього був ініціатором демонстративної відставки міністрів. Згодом він заявив пресі, що гетьман саме йому (І.Кістяковському) доручив скласти новий кабінет, але поставив при цьому нереальні умови. У відповідь міністр внутрішніх

справ вирішив залишити навіть цю посаду, вважаючи, що в «новому кабінеті згоди не буде», і передав справи своєму товаришу В.Рейнботу[22].

Колишній міністр сповідань України, кадет В.Зіньковський, до речі, згадував, що «вже тоді промови Іг[ора] Кістяковського, що наполягав на чисто націоналістичному курсі, взагалі граючого на нотах крайного українства, змушували Лизогуба пересторожитися й готувати ґрунт для чисто російського й навіть загальноросійського блоку» і вважав, що саме І.Кістяковський був автором плану введення до складу уряду українських соціалістів-федералістів[23,с.160,167].

Тим не менш і при зміні голови уряду (Ф.Лизогуба змінив С.Гербель) й формуванні нового складу Ради Міністрів із виходом 14 листопада 1918 р. так званої гетьманської «Грамоти про федерацію», Ігор Олександрович знов отримав посаду міністра внутрішніх справ. 13 листопада 1918 р. Департаментом Державної Варти МВС було оголошено прикмети Г.Раковського, який «виїхав з Києва у Великоросію, має намір поїхати до Відня через Україну». В цьому розпорядженні наказувалося: «Вживайте невідкладних заходів щодо недопущення проїзду і безумовного затримання його»[24]. Наступного дня в Києві із застосуванням зброї було розігнано пробільшовицьку маніфестацію робітників і студентів, що вийшли на вулиці протидержавними гаслами та червоними прапорами.

Незважаю на те, що аж «до останньої фази гетьманщини він проводив українську національну політику», недоброзичники та вороги звинуватили І.Кістяковського в тому, що це «не завадило йому вступити 15 листопада 1918 року в новий кабінет [С.Гербеля – П.Г.-Н.], гаслом якого було відновлення єдиної й неподільної Росії...»[2,с.42]. Звідси – й закиди у безпринципності, а дехто з тогочасних політиків (Д.Донцов) навіть ставили йому (І.Кістяковському) у провину випуск П.Скоропадським «федеративної» грамоти[4,с.140].

Як би там не було, але Ігор Олександрович до останнього дня залишався на державній службі. В його міністерстві було вироблено

чимало законодавчих актів Української Держави (зокрема, закони про українське підданство, про обітницю тощо). У ньому кипіла робота по запровадженню нової форми місцевого самоврядування. У відповідності до нового закону про вибори до земств від 5 вересня 1918 р. запроваджувалася куріальна система – дві курії в залежності від суми земського податку – та інші обмеження. Сам І.Кістяковський так пояснював мету цього закону: «Наша куріальна система призведе до того, що земське життя буде направляти середня курія – хлібороби, елемент досить культурний і виключно національний». Саме в надрах його відомства в цей короткий час (листопад-грудень 1918 р.) особливою комісією при міністерстві було розроблено правила виборів до Державного Сойму України (23 листопада на видатки цієї комісії урядом було виділено 20 тис. крб.[25,арк.1]). Згідно з цими правилами вся Україна поділялася на 251 виборчу округу, з яких 219 мали бути сільськими і 32 міськими. Кожна округа делегувала по одному депутату; Київ представляв 7 депутатів, Одеса – 6, Харків – 4, Катеринослав – 3, а кілька значних повітових міст виокремлювалися в самостійні виборчі округи[26].

Не обійшлося й без помилок. Однією з них було допущення появи гетьманської «грамоти про федерацію» хоч і з неіснуючого «білою» Росією. Як свідчить колишній гетьманський міністр закордонних справ Д.Дорошенко, саме І.Кістяковський з головою Ради Міністрів С.Гербелем, із вибухом протигетьманського заколоту Директорії, довгий час вмовляли П.Скоропадського призначити головним командантом усіх збройних сил Української Держави генерала графа Ф.Келлєра. Гетьман вагався між реакційними переконаннями генерала і його особистою хоробрістю та популярністю серед офіцерства, але все ж 18 листопада 1918 р. поступився на переконання урядовців[1,с.312]. Проте Ф.Келлєр одразу ж взявся перебирати всю повноту влади й щодо політичного боку і невдовзі був замішаний у спробі очолити білогвардійський державний переворот проти гетьмана й 27 листопада 1918 р. зміщений з посади П.Скоропадським.

Наділений надзвичайними повноваженнями ген. Ф.Келлєр позміщував багатьох призначених І.Кістяковським посадовців-гетьманців і міністрові внутрішніх справ разом з новим командувачем гетьманських військ генералом князем О.Долгоруким вже не вдалося налагодити справу в українському напрямкові.

14 грудня 1918 р. повстання, зумовлене збройним заколотом Січових Стрільців на чолі з Директорією (голова – В.Винниченко, головний отаман – С.Петлюра), повалило владу П.Скоропадського. Українська Держава у формі Гетьманату припинила своє існування. Згодом гетьман двояко відзивався про свого колишнього міністра внутрішніх справ, ставлячи йому у провину, передусім, відсутність політичної гнучкості у роботі. Цінуючи все зроблене І.Кістяковським в процесі національного державотворення, для налагодження нормального життя в країні, П.Скоропадський зазначав: «Та все ж своїми діями, своєю прямолінійністю в сенсі поліційного наведення порядку, Кістяковський приніс багато шкоди, в той час як якби він виконав свої обіцянки, тобто, створивши поліцію, одночасно вмовив би партії вести широку пропаганду наших ідей в своєму середовищі, залучаючи їх до роботи, він би пом’ягчив той настрій невдоволення, котрий, завдяки роботі людей зі вразливим самолюбством, все згущався в країні»[1,с.253]. Але чи можливо було в ті буремні часи домогтися порозуміння між радикальними соціалістами-революціонерами / лівими соціал-демократами, наприклад, і «буржуазною» владою, яку вони прагли повалити; або між українськими «націоналістичними» колами та російськими «єдінонєдєлімцами», які й чути нічого не хтіли про будь-яку Україну? Врешті, гетьман все ж розумів, що вимагав від свого міністра нездійсненного (за тих умов), адже одразу за критикою написав у спогадах: «Слід також сказати, що для міністра [Кістяковського] завдання було надзвичайно важким, і розраховувати, щоби країна могла заспокоїтися, коли поряд у Великоросії вирує крайній більшовизм, в нас на Україні,

народонаселення якої пов’язане тисячами й тисячами ниток, прямо-таки було неможливо»[1,с.253].

Цікавою з цього приводу є згадка Є.Трубєцкого в його спогадах «На Украйне. Из путевых заметок беженца», що в останні часи Гетьманату, на одному із засідань Ради державного об’єднання, І.Кістяковський заявив, що гетьманський військовий міністр був зрадником і що замість того, аби створювати збройні сили, він займався організацією численних штабів та перекладом військових команд з російської на українську мову. Після падіння Гетьманату І.О.Кістяковський певний час переховувався у Києво-Печерській лаврі, проте 17 грудня 1918 р. все ж таки був заарештований. Він разом з іншими гетьманськими міністрами утримувався під вартою в готелі «Версаль», після чого був переведений до київської Лук’янівської в’язниці[27]. Під час відступу військ Директорії перед наступом більшовиків до Вінниці в січні 1919 р., туди ж були перевезені й «цінні» в’язні. Весь цей час країни Антанти (зокрема Франція через генерала Бертелло; Україна входила між країнами Антанти до французької зони впливу) вимагали від уряду Директорії УНР звільнити останнього голову гетьманської Ради Міністрів С.Гербеля, міністрів І.Кістяковського, А.Ржепецького, Рейнбота та інших високопосадовців. Як згадував начальник охорони в’язнів Крезуб-Думін, з часом полонених було переправлено до Одеси і там «подаровано» Антанті[28,с.147–148].

Ігорю Олександровичу вдалося емігрувати до Франції, куди він вивіз окремі документи і усю підборку офіційного друкованого органу гетьманської Ради Міністрів «Державний вістник», в якому публікувалися законодавчі та розпорядчі акти Української Держави 1918 року. Маючи численних впливових знайомих і, відповідно, зв’язки в певних сферах, в тому числі й масонських, в Парижі І.Кістяковський не бідував. Крім того, він мав власний автомобіль і був співзасновником й співвласником «фабрики жіночої пудри»[29,с.308,315–316], котра, очевидно, у столиці світової моди також давала певний прибуток. На вигнанні він тримався

поодаль від активної політичної діяльності, підтримував зв'язки з поміркованою частиною як російської, так і консервативної української еміграції. Був членом «Союзу російських адвокатів за кордоном» та «Головної ради Російського національного об'єднання». Починаючи з 1919 р. він багато років вів активне листування з колишнім міністром іноземних справ Української Держави, а в еміграції істориком і гетьманцем-монархістом Д.Дорошенком (надавав йому кошти, оригінали «Державного вістника», власні роздуми про минуле Гетьманату, організував відпочинок на французькому узбережжі тощо), зустрічався у Берліні з П.Скоропадським та Д.Дорошенком (зокрема у 1928 р.), контактував з іншими колишніми діячами гетьманських часів, надавав їм матеріальну та іншого роду допомогу (наприклад, допомагав у здобутті віз до Франції Д.Дорошенку та іншим гетьманцям, улаштував життя у Франції гетьманського міністра фінансів А.Ржепецького, допомагав грішми колишньому міністрові земельних справ та авторові проекту земельної реформи за Гетьманату В.Леонтовичу, який після поневірянь у Туреччині, Югославії та Чехо-Словаччині перебував у важкій скруті тощо). Цікавився І.Кістяковський й українською консервативною пресою, зокрема часописом «Хліборобська Україна», який на своїх сторінках популяризував українську монархічну теорію В.Липинського, і навіть отримав пропозицію стати членом Українського наукового інституту в Берліні та Червоно-хрестного товариства, які контролювалися гетьманцями, тощо. На чужині у 1940 р. в Парижі Ігоря Олександровича й застала смерть.

Список використаних джерел

1. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995.

2. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917-1920 гг.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.-Л., 1930.

3. Винниченко В. Відродження нації. – Ч.ІІ. – Київ – Відень, 1922.

4. Донцов Д. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2002.

5. Нива Ж. Либерализм и русская литература «Серебряного века» // Вестник Европы. – 2001. – № 1.

6. Серков А.И. История русского масонства 1845–1945 гг. – СПб., 1997.

7. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т.ІІ. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К.: Темпора, 2002.

8. Центальний державний архів виконавчих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.132.

9.Там само. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.11.

10.Там само. – Спр. 7.

11. Державний Вістник. – 1918. – № 10.

12. Степанченко А. Взрыв из прошлого. К годовщине забытой трагедии в Одессе // Електронний ресурс: http://www.dengi-info.com/archive/article.php?aid=192

14. Могилянский Н.М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.-Л., 1930.

15. Центальний державний архів громадських об’єднань України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.86.

16. Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – № 35–36.

17. Вечерние новости. – 1918. – 24 листопада.

18. Відродження. – 1918. - № 127.

19. Ізвестия. – 1918. – 3 серпня.

20. Державний архів Черкаської області. – Ф.Р.1868. – Оп.1. – Спр.8; Королишин С. Геть від Москви // Батьківщина (Торонто, Канада). – 1993. – Ч. 11-12.

* Тогочасний болгарський політик «твердої руки».

** Так зване «українське питання» в тогочасній внутрішній політиці – це ні що інше, як позиція і ставлення щодо соціалістичних партій національного забарвлення (УПСР, УСДРП, УПСФ тощо) – П.Г.-Н.

21. Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине// Революция на Украине по мемуарам белых. – М.-Л., 1930.
22. Последние новости. – 1918. – 21 жовтня.
23. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М., 1995.
24. Коммунист. – 1919. – 18 квітня.
25. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.147.
26. Вістник Холмського губерніяльного Старости. – 1918. - № 14.
27. Трибуна. – 1918. – 27 грудня.
28. Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського. – Хутір діда Петра (США), 1973.
29. Липинський В. Твори. Архів. Студії. Архів. – Філадельфія, 1973. – Т.6.

Гай-Ныжнык П.П. Игорь Кистяковский: личность, политик, государственный деятель Украины

Освещаются неизвестные и малоизвестные аспекты жизни и деятельности известного адвоката, присяжного поверенного, приват доцента права, государственного секретаря и министра внутренних дел Украинской Державы (Гетманата П.Скоропадского 1918 г.) Игоря Александровича Кистяковского.

Ключевые слова: *Кистяковский, Украинская Держава, Гетманат, Министерство внутренних дел, Государственный секретариат, Скоропадский.*

Hai-Nyzhnyk, P.P. Igor Kistyakovskyi: personality, politician, statesman of Ukraine

The unknown and not popular aspects of life and activity of the known advocate, juror of attorney, privat associate professor of right, state secretary and minister for internal affairs the Ukrainian State (Hetmanat of P.Skoropadskiy in 1918) Ihor Oleksandr Kistyakovskiy are reflected in the article.

Key words: *Kistyakovskiy, Ukrainian State, Hetmanat, Ministry of internal affairs, State secretariat, Skoropadskiy.*